

Є. К. Чернухін

НЕВІДОМИЙ АВТОГРАФ КАСАНДРИ КОСТАН У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Напівлегендарне й гучне ім'я Касандри Костан добре відоме всім дослідникам народної творчості надазовських греків. Між тим, про її наукову діяльність, надто особисте життя ми знаємо небагато. Причини цього здебільшого цілком об'єктивні і пов'язані з трагічними подіями вітчизняної історії, що часто обтяжували наших науковців упродовж усього життя і не сприяли збереженню творчого спадку після смерті.

Касандра Костан, або, точніше, Олександра Костянтинівна Гаргала¹, народилася 20 травня 1897 р. в грецькому селі Македонівка (гр. Македонія) поблизу м. Маріуполя, котрий на той час залишався потужним культурним центром надазовських греків. Село не належить до перших поселень, заснованих греками навесні 1780 р. в Надазов'ї. Македонівка є, властиво, “висілками” 1883–1888 рр. із Сартани, одного з найвідоміших грецьких сіл, де оселилася грекомовна частина кримських переселенців – “румеїв”. Сартанська говірка – одна з п'яти новогрецьких говірок Надазов'я, але, здається, найбільш “популярizzata” в наші часи завдяки діяльності низки румейських літераторів ХІХ–ХХ ст. Вірогідно, що умови, в яких пройшли роки дитинства Касандри, а тим більше її юність, не сприяли збереженню документальних свідчень про ті часи. Більш-менш відомим є для нас уже “харківський” період. Так, 1922 р. вона вступає до Харківського педагогічного технікуму ім. Г. С. Сковороди, але невдовзі вона вже в Харківському інституті народної освіти, де викладачами були визначні науковці “старої школи”, зокрема Д. І. Багалій (1857–1932). Очолювана ним кафедра (згодом також Інститут історії української культури) в період 1925–1931 рр. організовує власні етнографічні дослідження або бере активну участь в експедиціях інших інституцій з метою вивчення різних нацменшин України, в тому числі надазовських, або “маріупольських”, греків². Усі ці експедиції до Надчорноморських регіонів здійснюються на тлі політики “коренізації”³, що її провадила влада. Найвідомішими за своїми наслідками є, звичайно, експедиції російських учених, у яких брали участь І. І. Соколов (1865–1939)⁴, М. В. Сергієвський (1892–1946), Д. С. Спірідонов (1871–1938)⁵ та ін.

Робота на кафедрі Д. І. Багалія та участь у надазовських експедиціях вирішили особисту й наукову долю Касандри Костан і зробили її ім'я відомим для наступних поколінь. Будучи носієм одного з новогрецьких діалектів Маріупольщини, вона захопилася насамперед фольклорним аспектом досліджень. У її доробку – значна кількість власноручних записів пісень, казок, приказок тощо, зроблених від різних респондентів і казкарів. 1926 р. їй пощастило натрапити в Маріуполі на архів Леона Хонагбея (1853–1918) – одного з найвидатніших румейських рапсодів другої половини ХІХ ст. – початку ХХ⁶. Касандра Костан власноручно переписала більшу частину його пісень і віршів, прозові твори, а також так звану “Трецьку п'єсу”. Саме творчість Леона Хонагбея, його біографія стали стрижнем перших публікацій Касандри Костан у харківських виданнях кінця 1920-х – початку 1930-х років⁷. Ці публікації врятували для нас низку взірців народної творчості надазовських греків, познайомили з найвідомішими виконавцями і знавцями фольклору.

На кафедрі Д. І. Багалія Олександра Гаргала познайомилася з майбутнім видатним сходознавцем Андрієм Петровичем Ковалівським (1895–1969)⁸. Разом вони працювали в етнографічних експедиціях, а пізніше одружилися. 1931 р. в них народилася донька Зоя. Репресії проти українських учених і знищення харківських наукових шкіл, зокрема Всеукраїнської асоціації сходознавців⁹, змушують А. П. Ковалівського шукати роботи де-інде. Деякий час він навіть працює бібліографом у Харківській державній бібліотеці ім. В. Короленка, хоча паралельно веде перемовини з відомим російським арабістом І. Ю. Крачковським (1883–1951). Нарешті, у вересні 1934 р. А. П. Ковалівський з родиною виїжджає до Ленінграда, де плідно працює в Арабському кабінеті Інституту сходознавства АН СРСР. Однак у ніч із 8-го на 9 жовтня 1938 р. А. П. Ковалівського заарештовують і засуджують за “терористичну діяльність” на п’ять років таборів. Це доволі “м’яке” покарання було пов’язане з винятковим об’єктом і міжнародною кон’юктурою результатів його наукової діяльності, а саме – першістю видання текстів з описом північної подорожі Агмеда ібн Фадлана¹⁰. Між тим за відсутності чоловіка й лікарів тяжка хвороба Касандри Костан загострюється і невдовзі, 19 липня 1939 р., в Ленінграді вона помирає на руках у сестри Таїсії, не здійснивши своїх наукових планів.

А. П. Ковалівський, на щастя, вижив і 1943 р. одержав дозвіл на проживання в Саранську, де навіть почав викладати в місцевому педінституті історію колоніальних країн і німецьку мову. Незважаючи на доволі “зіпсуту” біографію, 1944 р. А. П. Ковалівський вступає до докторантури Інституту сходознавства АН СРСР у Москві. Відсутність житла й роботи змушує його невдовзі повернутися до Харкова. Проте за кілька років він знову в Ленінграді, де нарешті завершує докторську дисертацію в тому ж Інституті сходознавства і, поміж іншим, викладає в Ленінградському університеті. Проблема житла й там залишається невирішеною, і, не маючи змоги перевезти до Ленінграда свою нову родину, він знову повертається до Харкова. 1951 р. в Москві А. П. Ковалівський захищає докторську дисертацію. Того ж року він обіймає посаду завідувача кафедри новітньої історії в Харківському університеті, де й продовжує працювати до кінця життя. Наприкінці 1950-х років А. П. Ковалівський готує до видання “Антологію літератур Сходу” – розлоге зібрання найрізноманітніших перекладів творів зі східних мов, виконаних у Харківському університеті¹¹. Між ними науковець планує помістити переклади “меотійсько-грецьких” текстів, оприлюднені свого часу його дружиною.

Майже одночасно з цими планами А. П. Ковалівського призабуте в повоєнні роки ім’я Касандри Костан з’являється в науковому контексті завдяки діяльності іншого видатного подружжя – Андрія Олександровича Білецького (1911–1995) і Тетяни Миколаївни Чернишової (1928–1993). Як відомо, наукові експедиції до місць проживання надазовських греків були поновлені влітку 1952 р. з ініціативи А. О. Білецького, на той час уже завідуючого кафедрою загального мовознавства і класичної філології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Експедиції до Надазов’я упродовж наступних років відбувалися майже щорічно, а пізніше – з перервами до 1977 р. На матеріалах діалектологічних експедицій була побудована низка публікацій Т. М. Чернишової та її дисертаційне дослідження, присвячене урзуф-ялтинській говірці¹². І дисертація 1957 р., і монографія, що вийшла друком 1958 р.¹³, містять нариси з історії греків Надазов’я та огляди попередніх досліджень. Саме там серед перших науковців-дослідників мови й літератури “маріупільських” греків у ХХ ст. зустрічаються імена І. І. Соколова, Д. С. Спірідонова і Касандри Костан.

Оскільки Т. М. Чернишова у своїх дослідженнях ніколи не задовольнялася друкованими джерелами, вона робила відчайдушні спроби віднайти архівні джерела, зокрема наукову спадщину згаданих учених. Однак пощастило дослідниці тільки у випадку з документами ХІХ ст. – в Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедрина в Ленінграді вона знайшла невеличкий архів Феоктиста Хартахая (1836–1880)¹⁴.

А от із науковцями та архівами ХХ ст. не щастило. Як відомо, І. І. Соколов і Д. С. Спірідонов були репресовані, їхні архіви загинули. Т. М. Чернишова зверталася за інформацією до ленінградських колег, знайшла ученицю І. І. Соколова В. А. Купріянову¹⁵, але марно. Там само, у блокадному Ленінграді, ймовірно, загинули й матеріали Касандри Костан. Беручи до уваги свідчення Касандри Костан про обставини останніх років життя Леона Хонагбея, Т. М. Чернишова намагається віднайти в Маріуполі останню його подругу Марію Семишурову, котра, можливо, знала, де шукати його записи. На жаль, за свідченнями рідних і сусідів Марії, вона десь загубилася під час подій 1937–1938 рр.¹⁶

Не маючи документальних підтверджень, важко сказати, чи були знайомі Касандра Костан і Андрій Ковалівський з Андрієм Білецьким під час навчання останнього в Харківському інституті народної освіти в 1929–1934 рр. Сприятли такому знайомству могли якісь українознавчі та літературознавчі студії названих осіб. А от до новогрецької мови, надто говірок “селянської хори” Надазов’я, на той час Андрій Білецький навряд чи виявляв цікавість.

Очевидним є, однак, що в післявоєнний період між двома ученими встановилися достатньо дружні зв’язки, щоби з’ясувати питання про наукову спадщину Касандри Костан. Принаймні такий висновок можна зробити за результатами дослідження архіву А. О. Білецького і Т. М. Чернишової (надійшов до ІР НБУВ 1998 р., нині – фонд № 364), де ми знаходимо декілька дуже цікавих документів.

Так, у листі від 29 січня 1958 р. (ІР НБУВ, ф. 364, № 554) А. П. Ковалівський у відповідь на невідомий нам запит стосовно матеріалів К. Костан повідомляє, що надсилає А. Білецькому деякі матеріали, а щодо інших уже направив листа до Сибіру, де проживає “владетельница печатной тетради греческих песен”.

На щастя, всі зазначені в листі матеріали легко ідентифікуються у справах архіву А. О. Білецького і Т. М. Чернишової та почасти у виданнях самого А. П. Ковалівського.

Так, насамперед, у листі йдеться про дві пісні Леона Хонагбея “На чужину” та “Перше кохання”. Уперше тексти цих двох пісень румейською мовою та їхні переклади були надруковані Касандрою Костан 1927 р. в рідкісному нині “Бюлетені ВУНАС”¹⁷ – попереднику часопису “Східний світ”. Разом з листом А. П. Ковалівський надіслав машинописні копії тих перекладів та рукописні копії оригінальних текстів двох пісень. Саме ці тексти (переклади), а також авторські примітки до них використав пізніше А. П. Ковалівський для видання в “Антології літератур Сходу”¹⁸. Запис оригінального румейського тексту був укладений за системою фонетичної транслітерації Касандри Костан, котру, на жаль, неможливо передати в комп’ютерному наборі. Так, для запису румейських приголосних “б, г, д, дж, ж, ч, ч, ш, щ” були використані грецькі літери “β, γ, δ, δξ, ξ, σ, τ, χ, χσ” з діакритичними позначками над ними, а для розрізнення румейських широкого “и” та вузького “і” – грецькі голосні “η” та “ι” відповідно (див.: ф. 364, № 1518, 6 арк.).

Проте цікавішими для нас є відомості про “друкований”, тобто машинописний, збірник пісень, що нібито перебував у Сибіру. Поза всякими сумнівами, йдеться про сучасну одиницю зберігання ф. 364, № 1519. Про цей збірник народних пісень надазовських греків, підготовлений до друку К. Костан, згадав А. Ковалівський у передмові до “Антології літератур Сходу”¹⁹.

У рукописі 51 аркуш (I–II захисні, 1-48: 210x175 мм; арк. III – вкладний: 50x180 мм). Тексти видрукувані на машинці з фіолетовою стрічкою. Для друку застосована звичайна кирилиця, але пізніше по тексту були штучно дописані (властиво, “доправлені”) грецькі літери “δ” та “θ”. Рукопис був переплетений у палітурку з картону в характерному для того часу коричневому “мармуровому” виконанні з корінцем із тканини кольору “бордо”. По тексту пісень олівцем та чорнилом різними

особами в різний час були зроблені помітки й виправлення. Ймовірно, ці записи залишили Касандра Костан, Т. М. Чернишова та інші особи.

Увагу привертає дарчий запис Касандри Костан від 20 червня 1928 р. на арк. 1:

Γραψενα τραγουδα αχ τ | Αναστασια Παπους | πις τ Μακεδονια.

Перед друком зі щирою / подякою дарує їй переписувачка / Касандра Костан. / 1928 р. 20/VI.

Греческие / песни / греческие песни / [підпис]

Перший рядок цієї посвяти записаний сартанською говіркою: “Пісні записані від Анастасії папуш із Македонії”. На вкладному арк. III, властиво на клаптику сторінки з часопису, зберігся запис Т. М. Чернишової, що стосується її бачення історії пісень у контексті досліджень румейського фольклору: *не надо № 2, 7, 10, 13, 14, 15, 17, 36, 48.*

Отже, всі записані від Анастасії Папуш із Македонівки пісні були роздруковані для майбутнього видання, а один із примірників Касандра Костан 20 червня 1928 р. чемно подарувала своїй землячці.

Очевидно, що питання, порушене в листі до А. О. Білецького стосовно пошуку цього зошита з піснями, вирішилося позитивно – його невдовзі надіслали А. П. Ковалівському, а той, у свою чергу, переслав зошит до Києва для Т. М. Чернишової, про що свідчать її численні помітки на сторінках збірника. Окремі помітки з датою “1959” свідчать також, що зошит надійшов до Т. М. Чернишової не раніше цього року.

Т. М. Чернишова на той час уже ознайомилася з усіма доступними їй виданнями та архівними збірниками новогрецьких пісень, зокрема з пісенниками Ф. Хартахая в Ленінграді, і склала свою власну збірку за результатами експедицій. Остання була оформлена як додаток до її дисертації (ІР НБУВ, ф. 364, № 764). Помітки в зошиті Касандри Костан у вигляді скорочень, слів або чисел, імовірно, являють собою посилення на вже відомі Т. М. Чернишовій варіанти тих самих пісень, а “хрести” та деякі інші помітки відзначають наявність або відсутність пісень у зібраних нею особисто матеріалах.

Збірник Касандри Костан, утім краще називати його “збірником Анастасії Папуш із Македонівки”, містить 53 пісні. Усі вони надруковані кирилицею за спрощеною системою транслітерації: додані (“від руки”) дві грецькі літери “δ, θ”, умовно (і не-послідовно) розрізняються широке “и” та вузьке “і”, а також два варіанти “т/г”. Майже всі пісні пронумеровані, але з трохи помилковою нумерацією, оскільки одна пісня залишилася без номера (між піснями № 20 і № 21). П’ять пісень – урумські (№ 23, 24, 25, 32, 33), тобто складені тюркським діалектом, решта – новогрецькі, місцеві румейські або “закордонні”, занесені з Греції і фонетично спотворені наступними поколіннями народних співаків. Проте різницю між ними наразі важко визначити без спеціального текстологічного дослідження. Пісні не мають назв, однак у кількох випадках проставлені помітки стосовно мови тексту (“туртіко” – “турецька”, “румеку” – “румейська”). Одна пісня, остання в збірнику, – авторська. Її автор – Василь Шабан²⁰, про що нам повідомляє укладачка в заголовку пісні. Оприлюднити збірник Касандра Костан не встигла. Проте переклад українською мовою однієї з пісень – “Про початок світової війни 1914 р.” – був уміщений у її праці “З літератури мариупольських греків”. Там само, в примітці до перекладу пісні, зазначено, що Касандра Костан записала від Анастасії Папуш, 75 років, з Македонії, 50 пісень²¹.

Таким чином, за наслідками розгляду деяких матеріалів з архіву А. Білецького і Т. Чернишової встановлюється безпосередній зв’язок між кількома одиницями зберігання фонду, що стосуються дослідження народної творчості надазовських греків Касандрою Костан. Маємо також нагоду оприлюднити опис унікального збірника надазовських пісень, що їх співали в Македонівці в першій чверті ХХ ст.

У додатках пропонуємо текст листа А. П. Ковалівського до А. О. Білецького та археографічний опис збірника в дипломатичній редакції текстів пісень і супутніх

записів. Автор цієї статті та опису збірника наразі свідомо уникає граматичної корекції, надто публікації повних текстів пісень, вважаючи, що ця частина роботи має бути виконана лише з наданням необхідного критичного апарату і, безумовно, з урахуванням усієї відомої нам сьогодні пісенної спадщини надазовських греків. А це насамперед збірники Ф. Хартахая, додатки до дисертації Т. М. Чернишової, додатки до дисертації Е. В. Хаджинова (1937–1979), збірник пісень Івана Куркчу²², а також низка публікацій окремих пісень надазовських греків, що мали місце з кінця XIX ст.

Додатки

1. Лист Андрія Петровича Ковалівського до Андрія Олександровича Білецького. – ІР НБУВ. – Ф. 364. – № 554. – 2 арк.

Глубокоуважаемый Андрей Александрович!

Позвольте прежде всего послать Вам недавно вышедшую мою работу, посвященную изучению в СССР культуры нового Египта, главным образом литературы²³. Кроме того, посылаю копию довольно интересного материала, касающегося литературы меотийских греков²⁴. Кассандра Гаргала (К. Костан) нашла когда-то большой архив Л. Хонахбея и сделала копии почти всех его произведений, в греческом оригинале, конечно. Все эти копии погибли. Но вот в литографированном “Бюлетені Всеукр. асоціації сходознавства, № 4–5, 1927 р.” были напечатаны две наиболее ранние песни греческого поэта²⁵. Одна из них даже датирована 15.VIII. 1870 г.

Обе песни транскрибированы греческими буквами по системе, которую разработала и применяла для меотийско-греческого языка К. Костан. Система эта дана тут же в виде небольшой таблички. Валентина Константиновна²⁶ списала обе песни совершенно // точно: кое-где в оригинале не проставлены ударения, относительно некоторых слов она выражает сомнение в правильности их написания. Но мы полагаем, что это уж дело дальнейших уточнений.

Посылаю Вам также и копию перевода, сделанного той же К. Костан. Страницы “Бюллетеня” 39, 41 и 43 относятся к переводу. Оригинал напечатан на страницах 38, 40, 42. Примечания расставлены мною, т. к. я собираюсь напечатать и текст, и перевод в своей хрестоматии “харьковских” переводов с восточных языков.

Примечания:

1. О “Бюллетене”, записях К. Костан и о том, что эти стихи частично входят в пьесу Л. Хонахбея.

2. Биограф. данные о Л. Хонахбее.

3. Обстоятельства написания песни, – Л. Хонахбей отправляется на Кубань (по биографии).

4. “З золотими лучками” (К. Костан).

5. Другие песни, имевшиеся в рукописях Л. Хонахбея, обозначенные словом “Мария”, пелись на тот же мотив.

6. Этот Хонахбей – дядя поэта (К. Костан).

7. “Магазі” зветься невеличка літня хата у дворі, де варять, обідають тощо (К. Костан). //

8. Это место указывает на то, что песня была сложена экспромтом, как это часто делал Л. Хонахбей.

9. «В оригіналі “купел”, властиво, “байстря”, але також це слово вживається як ласкава назва» (К. Костан)²⁷.

Вот пока все найденные мною материалы. Запрос в Сибирь владельнице печатной тетради греческих песен послан. Но пока еще ответа нет.

Очень интересно, что в этом году Вам удастся побывать в Албании? Было бы хорошо установить с научными работниками этой страны связь по линии литературной и лингвистической. Но можно ли оттуда попасть в Грецию – довольно сомнительно. Думаю, что из Киева до Афин ближе, чем из Тираны.

Завтра я выезжаю в Трескавец [так у тексті. – Є. Ч.], в санаторий, где пробуду місяць. Возможно, что на обратном пути, т. е. в начале марта, заеду в Киев. Я все же подал заявление и документы в Институт истории АН, но никакого решения пока нет, так что мой переход в Киев проблематичен²⁸.

Мой привет Нине Алексеевне²⁹.

С лучшими пожеланиями

Ваш /підпис/

29. I. 58 г.

Харьков

2. Анастасія Папуш. Збірник пісень. ІР НБУВ. – Ф. 364. – № 1519. – 51 арк.

Зміст:

1. Арк. 2–3 зв. (ТЧ, 2, 1959, № 31 – тут і далі в круглих дужках наведені помітки Т. Чернишової). Трагод 1. Я терманулис архондас, бре мерхандуля. / Я терманулис плушус, архонда невини... Мишаком ту бахтилис, арханда невини. / Ас ени агачакам, бре мерхандуля.

2. Арк. 4–5 зв. Трагод 2. Я мавра матя хануми, / Я галина пусену... Я на си грапсу ле ери / Ті нусму усу вани.

3. Арк. 5 зв.–6 зв. Трагод 3. Синдрофя му та дрефяму / Та кардакам та дрефя... Ер тяп еши кори сту плуми / Гурга стин бандреви / Я га ягапиму.

4. Арк. 6 зв.–7 зв. Трагод 4. Ілю му евга я на вгу / Я ламбис я на ламбису... Ту мусху с'ени харизма / Та флурия с ени аравона.

5. Арк. 7 зв.–8. Трагод 5. Еримун були еримун були / Імун ди шилидони... Ер ан дис на стхун арния ді провата / Стихун та курасейс.

6. Арк. 8–9. Трагод 6. Терманулис манулатис / Ть омурфун бида ть архондон бида... Ас іду ті го кайменус / Ті схари кардам.

7. Арк. 9–9 зв. Трагод 7. Вулеву на ксинитивту вулеву на паену / Ер пу еши туркос полиму тай дунатіму... Ер руме ініфико імі тай дунатіму / Клапсити мавра матяму.

8. Арк. 10. Трагод 8. Акату сту ялс / Катусту пиріюли... Мону Мону монахиц / Канина ден фунази.

9. Арк. 10–11. Трагод 9. Го імі арфано мбули / Ті еху мана шира... Тян мія ту си филиса / Ас ен ас тин руθміям.

10. Арк. 11–12. Трагод 10. То минису /2/ агап агапу / Та си вдумадис θелу... Та дрефясу /3/ та кардакас / Та дрефяс ден θелу. / Ас ту ксеніма.

11. Арк. 12–13. Трагод 11. Трія миру гамброс ітун / Тіθ сту сифери даин... А ті ени ту дугуни / Пу лазун та шуля.

12. Арк. 13–14. (ТЧ, 1959, 2, № 34). Трагод 12. Янатис даин сту ниро / Япаті сту пигади... Ірси, ірси Янаті / Асири пуди іртис.

13. Арк. 14–15. Трагод 13. Сту янгичериму тин авли / Манаму манаму... Тя ти ту прамайц олу, / Маницаму биризмени.

14. Арк. 15–15 зв. Трагод 14. (Ориасская крепость, / Греч. нар. песни, 1957, стр. 132–35). Дандамун м баликари / добека хурну ... Тун дурко п тун пистен / Петра с ініси.

15. Арк. 16–16 зв. Трагод 15. Псилис вунис (3) стас уранус / Ті симерон катеву (2)...Та туртіка (3) уса като, / Ті та румека транда (2).

16. Арк. 16 зв.–17. Трагод 16. Ер сена манасу іхесе / Киристи ді лалашари... Ер ту монопату сирмизин / Стас уранус апану.

17. Арк. 17–17 зв. Трагод 17. Ту ми лали ту Каторгу / Сарюн мбаламизмену... Тя ен урстас ах ту θес / Ас перун т'ена 'нд алу.

18. Арк. 17 зв.–18 зв. Трагод 18. Маргаритарин еспира / Кардаму кардаму... Тин груня агапугу / Лигни муйθасен ду легун.

19. Арк. 18 зв.–19. (Хартахай, № 17. ДСП). Трагод 19. Ола та пуля зига зига / Те ула ме ту зивгари... Абре паликари ас мас агапас / Ту прої паени ден рутас.

20. Арк. 19–19 зв. Трагоб 20. Тора та пуля тора та хелидоня / Тора пердика ксипнун... Фрида тя сан гайганя / Кори кори куфтири.

21. Арк. 20. Трагоб. Стин полин кастру ехтиган / Ті кастру сидиреню... Ті синнда певтис ста мармара / Го ксиро дендро ден вриско.

22. Арк. 20 зв.–21. Трагоб 21. (ДСП Чердакл) Ена хурсиму перистери / Елай досми кана му тери... Валита ті ста спайθату / Шерундан ді т'арматату.

23. Арк. 21–22. Трагоб 22. Пеш омурфу итониса / Паригоря ндин еши... На дис тун какой θанату / Тун како фуртягмену.

24. Арк. 22 зв. Трагоб 23. Юварланди юварболду / Ивичине тара болду... Кучук уне яшин хойду / Буюк уне силам верди.

25. Арк. 23–23 зв. Трагоб 24. Туртіко. Башиндан алянаім / Ергун сені анаім... Уч пармахин уляси / Каран олуня бахси.

26. Арк. 23 зв.–24. Трагоб туртіко 25. Істанболдан озун чарши / Ту шилидер мирмир таши... Берурум гузели седізевдим / Сорду мисминдер Янатіс гадіс.

27. Арк. 24 зв.–25. Трагоб румеко 26. Акусате му тутин енекіс / Ту ту тин ивдумада... О тянді сонун христодулу / Та скулуритям па валу.

Туту ту трагоб ифиранду / ах ту Житомир.

28. Арк. 25–26. Трагоб 27. Катү сту м путам'е / Сту микро м путам'е... Ян т θимьяма на мирис, / Ян т футия на хлуисс.

29. Арк. 26 зв.–27. Трагоб 28. Трія дрифича имнас мис / Три па кали андрумени... Ту ту ен адийрфус ира / Ті яниму ден пери.

30. Арк. 27–28. Трагоб румеку 29. Марти та дикапенди / Иртимас ена хапер... Θεос ен алях псиле, / Васлеяс алях макра. / Соч. Д.В.Б.?

31. Арк. 28–28 зв. Трагоб 30. Ой кустушкам ой кустушкам / Олмаи олма бени... Аст θаласа спруй θаласа / Фурфуризун θаласа.

32. Арк. 28 зв.–29. Трагоб 31. Сефер олду чихтем ойла / Астеримис тараф тараф... Дездигимиз ялан олду / Я тегемиз чурук олду.

33. Арк. 29. Трагоб 32. Догбашиндан нелен олду / Сія зелфе телтел олду... Ах сарайдик долашайдик / Бен ереме горашайдик.

34. Арк. 29 зв. Трагоб 33. Ти на каму го кайменус / Пу ими арфанос ті ксенус... Аман поюс неос иси си / Пу фуvasи ту врохи.

35. Арк. 30–30 зв. Трагоб 34. Ас пум атора нді ас харум / От имас паликаря Яраман... Ту фило трем ас ту дендро / Ті кори стин ангали. Яраман.

36. Арк. 30 зв.–31 зв. (Харт. № 806, № 2) Трагоб 35. Симени воа уранос / Симени вyasi козму... Едусан легун тун Лаон / С'арматуθи та стерит. / Ай-Софя манастир. / Симбанда – айдима?

37. Арк. 31 зв.–32 зв. Трагоб 36. Ксипна ті мен ді маси / Хрисему канарей... Маренити ті звінити / Те ден ірізі пля.

38. Арк. 32 зв.–33. Трагоб 37. Віглизин шилин котіна / Віглизи мавра матя... Т'ап еврү кори ашимус / Пернутин ді паену.

39. Арк. 33 зв.–34 зв. Трагоб 38. Тармени йос кавкатиндун / Ембрус тун василея... Т'анда ту куй калицаму / Ас клегни козмус ол.

40. Арк. 34 зв.–35. Трагоб 39. Е ос поти ксени криди / Е ос поти куфос ваварос... Те ту спаθи сту хери / Зитуме елевθеря (2).

41. Арк. 35–35 зв. Трагоб 40. Анамиса стин полиму / Я ста галата... Ас стекити пал ас стекити / Д'аз маренити.

42. Арк. 35 зв.–36 зв. Трагоб 41. Астримун д'астрициму / Ді авін уранон... Галя галя тун ерапсан / Пали понисин.

43. Арк. 36 зв.–37 зв. (ГЧ, 1959, 2, № 30) Трагоб 42. Тесирас ті пендис матямү / Ітан адерфя... Маипсин тун Костандину / Алу т'еркити.

44. Арк. 37 зв.–38 зв. Трагоб 43. / Хурові. / Ксаθи кори кафкатиндун / Ембрус тун василея ... Ас ен ас тин микрису / Асту ксенима.

45. Арк. 39–40. Трагоδ 44. На сас трагудису θелу / θавмастин паликаря... Тун ів-
рискіни свагменус / Мес ту ема кулимба.
46. Арк. 40–41. Трагоδ 45. Ілюму евга я на вгу / Я ламбис я на ламбу... Ту мусху
с'єни харизма / Та флуря с'єни аравона.
47. Арк. 41–41 зв. Трагоδ 46. Ста юфіря на ста юфіря / Сти миша тин гамара...
Тя збени панаица апесу / Тя сдун ту джугати. (хурови)
48. Арк. 42–42 зв. Трагоδ 47. Пула схарейсу пига го / Пула схарети ту ида... Ер
шила муря спуро еху / Ти нифи та харизу. (Трапизито).
49. Арк. 42 зв.–43. Трагоδ 48. Ератя н'іха стун курмам / Мавраму матямю... Ті на
нигун та матям / Пу пайс кардан каймени.
50. Арк. 43 зв.–44. Трагоδ 49. Арши нда пясан сту хуро / Пясин ді ис пясин ді
алус... Пу еши ілюс клозмата / Ті фенгус клуθуиризмата.
51. Арк. 44–45. Трагоδ 50. Милиθара тямедуса / Ширази йєс Янатис ... Шилля
доса пиратин / Ті миря гуразмени.
52. Арк. 45–46. Трагоδ 51. Сту Маріуполь сту базар / Іртин ена апсе хапар... Хта
марейс ки хта акрис / Кунонни пула бакрис.
53. Арк. 46 зв.–48 зв. Трагоδ В.Ф. Шабана. Іртан дугуша хитлихя / Катарумена
хроня... Ті кло глосам на сас ту пу / Ти хара тотис ітун. / Телос.

¹ Див.: [Примітка] 24 / Антологія літератур Сходу / Упорядкування, вступна стаття та примітки д. і. н проф. А. Ковалівського. – Харків, 1961. – С. 399–402; Узбек А. Первая греческая женщина-ученый в Украине // Греки Харківщини: зб. історико-біографічних статей / Ред. О. А. Узбек; Харківське міське товариство греків “Геліос”. – Х.: Майдан, 2003. – 228 с.: фотоіл. – С. 187–189; Хаджинова О. К. Кассандра Костан // Там само. – С. 190–192.

² Коротко про це див.: Араджионі М. А. Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.): Пособие для студентов вузов и учителей общеобразовательных и национальных воскресных школ. – Симферополь, 1999. – С. 25–28.

³ Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22–36.

⁴ Лебедева Г. Е. Из истории византиноведения и неозллинистики в России: И. И. Соколов // Проблемы византийской и новогреческой филологии. – Т. 1. – М., 2001. – С. 229–246.

⁵ Доненко Н. Н., прот. Претерпевшие до конца: Священнослужители Крымской епархии 30-х годов. – Симферополь, 1997. – С. 12–22; Чернухін Є. Спірідонов Спиридон Дмитрович // Українська історична енциклопедія. – Т. 9. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 754–755.

⁶ Справжнє прізвище поета – Балджи. “Хунахбей” урумською мовою, ще знайомою на той час багатьом румеям, означає “заможний/поважний гість”, букв. “гість-пан”. Це прізвище могло стати актуальним після повернення Леона Балджи до рідного краю як наслідок вдалих для нього заробітків на чужині. Докладніше див.: Хаджинов Э. В. Леонтий Хонагбей – народный рапсод греков Донбасса // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 187–200.

⁷ Костан К. З творів Леона Хонагбея, грецького поета з Маріупольщини (1853–1918) // Бюлетень Всеукраїнської асоціації сходознавців. – № 4–5. – Харків, 1927. – С. 34–43; Костан К. З літературної творчості маріупільських греків. (Вибрані уривки з “Грецької п'єси” Л. Хонагбея) // Східний світ. – № 3–4. – Харків, 1928. – С. 229–248; Костан К. З літератури маріупільських греків (Αχ τυ ρυμέκυ τ'ιτεράτ'υρα ας τ'Μαριυπολία. Σόριπσιν-τα κι μεταφρά-στιν-τα Κ. Κοσταν). – Харків: Рух, 1932. – С. 54–66. Архів поета, котрим користувалася К. Костан, не зберігся.

⁸ Детального життєпису А. П. Ковалівського ще не існує. Найбільше відомостей про вченого знаходимо у присвяченому йому числі часопису “Східний світ”, насамперед у статті: Митряев А. І. Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського (до 100-річчя від дня народження) // Східний світ. – № 2'95–1'96 [6, 7]. – С. 7–22. Див. також: Дудко Д. М. А. П. Ковалівський – сквородинознавець з роду

Ковалівських // Переяславські Сковородинівські студії. Зб. наук. праць. Філологія. Філософія. Педагогіка. – Вип. 1. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 275–281; Дудко Д. М. Заброшений дом большого ученого // Красное знамя. – 11 октября 2012 г.; Дудко Д. М. Заброшенное родовое гнездо // Время. – 1 ноября 2012 г.

⁹ Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007. – С. 142–236.

¹⁰ Перше видання вийшло без імені автора перекладу та укладача коментарів: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Перевод и комментарии под ред. акад. И. Ю. Крачковского. – М.; Л., 1939. – 212 с. Наступне видання здійснював уже сам автор: Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / Статьи, переводы и комментарии. – Харьков, 1956. – 309+32.

¹¹ Антологія літератур Сходу / Упорядкування, вступна стаття та примітки д. і. н., проф. А. Ковалівського. – Харків, 1961. – 452 с.

¹² Чернышева Т. Н. Итоги диалектологической экспедиции филологического факультета КГУ в Первомайский район Сталинской области // XI наукова сесія КДУ. Тези доповідей. Секція філології. – К., 1954 – С. 62–65; Чернишова Т. М. Новогрецька говірка сіл Приморського (Урзуфа) і Ялти Первомайського району Сталінської області // Науковий щорічник КДУ за 1956 р. – К., 1957. – С. 243; Чернышева Т. Н. Местоимения в урзуф-ялтинском говоре новогреческого языка // Вісник Київського університету. – № 1. Серія філології та журналістики. – Вип. 2. – К., 1958. – С. 87–90; Чернишова Т. М. Етимологічні спостереження в галузі урзуф-ялтинської говірки приазовського діалекту новогрецької мови // Науковий щорічник Київського державного університету за 1957 рік. – К., 1958. – С. 154–156 та ін.

¹³ Чернышева Т. Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. (Исторический очерк и морфология глагола). – К., 1958. – 80 с.

¹⁴ Національна бібліотека Росії. Відділ рукописів – Ф. Греческие рукописи. – № 805–806. Чернышева Т. Н. Греческий глоссарий Ф. А. Хартахая // Вісник Київського університету. – № 2. Серія філології та журналістики. – Вип. 2. – 1959. – С. 113–124.

¹⁵ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 364. – № 1194. Лист Зої Василівни [...] до Т. М. Чернишової від 31 березня 1959 р.

¹⁶ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 364. – № 661. Петренко О. Н. – Білецькому А. О., Чернишовой Т. М. Лист від 15 березня 1964 р. – 2 арк.

¹⁷ Костан К. З творів Леона Хонагбея, грецького поета з Маріупольщини (1853–1918) // Бюлетень Всеукраїнської асоціації сходознавців. – № 4–5. – Харків, 1927. – С. 34–43.

¹⁸ Ковалівський А. П. Антологія літератур Сходу. – С. 238–239.

¹⁹ Там само. – С. 81.

²⁰ Про цю автобіографічну пісню В. Шабана є згадка в статті: Костан К. З літературної творчості маріупільських греків. (Вибрані уривки з “Грецької п’єси” Л. Хонагбея) // Східний світ. – № 3–4. – Харків, 1928. – С. 230.

²¹ Костан К. З літератури маріупільських греків. – С. 35–36, 146.

²² Чернухін Є., Пірго М. Родинні зв’язки та соціальний профіль маріупольського грека Івана Куркчу, укладача “Записок” першої половини XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни. Збірка наукових праць / Інститут історії України. – Вип. 22/23. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 539–561.

²³ Ковалівський А. П. Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі: 1. Освіта, література, театр, кіно, музика // Труды історичного факультету Харківського державного університету. – 1957. – Т. 6. – С. 359–396.

²⁴ Ці матеріали сьогодні складають окрему одиницю зберігання – ІР НБУВ, ф. 364, № 1518, 6 арк.

²⁵ Тексти цих двох пісень були оприлюднені у виданнях: Костан К. З творів Леона Хонагбея, грецького поета з Маріупольщини (1853–1918) // Бюлетень Всеукраїнської асоціації сходознавців. – № 4–5. – Харків, 1927. – С. 34–43; Костан К. З літератури маріупільських греків. – Харків: Рух, 1932. – С. 70–72.

²⁶ Дружина А. П. Ковалівського, молодша сестра Александри Гаргали.

²⁷ Ці примітки видані в зазначеній “Антології”: Антологія літератур Сходу. – С. 399–402.

²⁸ А. П. Ковалівський пропонував створити в Києві в межах АН УРСР центр або відділ з вивчення історії та культури Сходу.

²⁹ Перша дружина А. О. Білецького.